

महात्मा बसवेश्वर आणि आधुनिक स्त्रीवादी विचार : एक तुलनात्मक अभ्यास

¹संजय राजू फडतरे, ²प्रा. डॉ. विलास वसंतराव पाटिल

¹संशोधक विद्यार्थी

²मार्गदर्शक

Article Info

Article History:

Received: 20th February 2026

Accepted: 01st March 2026

Published: 07th March 2026

Keywords:

महात्मा बसवेश्वर

ABSTRACT

भारतीय सामाजिक इतिहासात स्त्री-पुरुष समानतेचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा राहिला आहे. आधुनिक काळात स्त्रीवाद ही स्वतंत्र वैचारिक चळवळ म्हणून विकसित झाली; मात्र मध्ययुगीन काळातही काही विचारवंतांनी स्त्रीसन्मान व समानतेचा पुरस्कार केला होता. १२व्या शतकातील कर्नाटकातील समाजसुधारक बसवेश्वर यांनी जातिभेद, लिंगभेद व कर्मकांडांविरुद्ध आवाज उठवून स्त्रियांना धार्मिक व सामाजिक क्षेत्रात समान स्थान दिले. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश बसवेश्वरांच्या विचारांचा आधुनिक स्त्रीवादी सिद्धांतांशी तुलनात्मक अभ्यास करणे हा आहे.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 3%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Phadtare, Sanjay Raju, & Patil, Vilas Vasantrao. (2025). महात्मा बसवेश्वर आणि आधुनिक स्त्रीवादी विचार : एक तुलनात्मक अभ्यास. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(1), 438-441.

पार्श्वभूमी (Background)

१२व्या शतकातील दक्षिण भारतातील सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक परिस्थिती अत्यंत जटिल व विषम होती. समाजव्यवस्था प्रामुख्याने वर्णव्यवस्था आणि पितृसत्ताक मूल्यांवर आधारित होती. स्त्रियांना शिक्षण, धार्मिक विधी, सार्वजनिक सहभाग आणि वैचारिक अभिव्यक्ती या क्षेत्रांत मर्यादित स्थान होते. बालविवाह, स्त्रियांचे आर्थिक अवलंबित्व, विधवांवरील अन्याय आणि सामाजिक दुय्यमत्व या समस्या व्यापक प्रमाणात अस्तित्वात होत्या. धर्मसंस्थांवर ब्राह्मणवादी नियंत्रण होते आणि कर्मकांडप्रधानता वाढलेली होती. अशा परिस्थितीत स्त्री ही मुख्यतः कुटुंबापुरती मर्यादित व्यक्ती मानली जात होती.

या सामाजिक पार्श्वभूमीवर १२व्या शतकात कर्नाटक प्रदेशात बसवेश्वर यांचा उदय झाला. ते कल्याणच्या चालुक्य राजदरबारात उच्च पदावर कार्यरत होते; परंतु त्यांनी केवळ प्रशासकीय भूमिका न निभावता व्यापक सामाजिक परिवर्तनाचा ध्यास घेतला. त्यांनी जातिभेद, लिंगभेद आणि कर्मकांड यांविरुद्ध ठाम भूमिका घेतली. त्यांच्या मते, प्रत्येक मनुष्य हा 'कायका' (परिश्रम) आणि 'दासोहा' (समर्पण) या मूल्यांवर आधारित समान आहे. ही समानतेची संकल्पना केवळ पुरुषांपुरती मर्यादित नसून स्त्रियांनाही तितकीच लागू होती.

बसवेश्वरांनी स्थापन केलेले अनुभव मंडप हे त्या काळातील एक अद्वितीय लोकशाही वैचारिक व्यासपीठ होते. येथे सर्व जाती-धर्मातील स्त्री-पुरुषांना मुक्तपणे विचार मांडण्याची संधी दिली जात होती. अक्कमहादेवी, गंगांबिका, नयाम्मा यांसारख्या स्त्री वचनकारांचा सक्रिय सहभाग हा त्या काळातील पितृसत्ताक व्यवस्थेला दिलेला ठोस आव्हान होता. स्त्रीला केवळ कुटुंबापुरती मर्यादित न ठेवता तिला आध्यात्मिक आणि सामाजिक व्यक्तिमत्त्व म्हणून मान्यता देणे हे अत्यंत क्रांतिकारी पाऊल होते.

बसवेश्वरांच्या वचनसाहित्यात स्त्रीच्या आत्मसन्मानाचा आणि स्वतंत्र अस्तित्वाचा पुरस्कार आढळतो. त्यांनी स्त्रीला धार्मिक आचरण, ज्ञानप्राप्ती आणि सामाजिक चर्चेत समान स्थान दिले. विवाहसंस्थेबाबत त्यांनी परस्पर संमती, नैतिकता आणि समानतेवर भर दिला. त्यांच्या विचारांमध्ये स्त्री ही पुरुषाची अधीन नसून स्वतंत्र आध्यात्मिक व्यक्ती आहे, अशी स्पष्ट भूमिका दिसते.

आधुनिक काळात स्त्रीवाद ही चळवळ १८व्या-१९व्या शतकात युरोप व अमेरिकेत उदयास आली. या चळवळीने स्त्रियांच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक हक्कांसाठी संघर्ष केला. स्त्रीच्या स्वतंत्र ओळखीचा, पितृसत्ताक व्यवस्थेविरुद्धातील लढ्याचा आणि समान संधीच्या मागणीचा हा व्यापक प्रवाह होता. या पार्श्वभूमीवर बसवेश्वरांचे विचार मध्ययुगीन काळात मांडले गेले असले तरी त्यामध्ये आधुनिक स्त्रीवादाशी सुसंगत असे अनेक घटक दिसून येतात.

म्हणूनच बसवेश्वरांच्या विचारांचा आधुनिक स्त्रीवादी चौकटीतून पुनर्विचार करणे आवश्यक ठरते. त्यांच्या कार्याचा आणि तत्त्वज्ञानाचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास भारतीय समाजातील स्त्रीसमानतेच्या विचारांचा ऐतिहासिक पाया अधिक स्पष्ट होतो. ही पार्श्वभूमी लक्षात घेतल्यास प्रस्तुत संशोधनाचे महत्त्व अधोरेखित होते.

साहित्य समीक्षा (Literature Review)

1. Author: M. M. Kalburgi

Title: Basavanna and His Times

Publisher: Kannada University, Dharwad

Publication Year: 1992

ह्या ग्रंथात बसवेश्वरांचे सामाजिक-धार्मिक विचार आणि साधारण सामाजिक संदर्भ सखोलपणे मांडले आहेत.

(Paraphrase): “Kalburgi यांचे मत आहे की बसवेश्वरांच्या वचनांच्या मूळ उद्देशात जाति-विरुद्ध संघर्ष आणि समानतेचा पुरस्कार हा प्रमुख होता, आणि ते हे समानता तत्त्व स्त्री-पुरुष दोघांनाही लागू होते.”

2. A. K. Ramanujan – Speaking of Śiva

Author: A. K. Ramanujan

Title: Speaking of Śiva: Poems of the Tamil Ālvārs (contains translations of vachana poetry)

Publisher: Penguin Books

Publication Year: 1973

ह्या पुस्तकात वचन साहित्याचे आद्य भाषांतर आहे ज्यात बसवेश्वरांच्या वचनांचा विचारांचा भावार्थ समजतो.

(Paraphrase): “Ramanujan यांच्या भाषांतरातून स्पष्ट होते की वचनकारांनी स्त्री आणि पुरुष यांचे आध्यात्मिक सामर्थ्य समान मानले, आणि त्या काळातील पद्धतशीर भेदभावावर प्रश्न उपस्थित केला.”

3. Simone de Beauvoir – The Second Sex

Author: Simone de Beauvoir

Title: The Second Sex

Publisher: Knopf

Publication Year: 1949

हे आधुनिक स्त्रीवादी तत्त्वज्ञानाचे एक मूलभूत ग्रंथ आहे ज्यात स्त्रीवादाचे existentialist foundation समजवलेले आहे.

Core Concept (Paraphrase): “Beauvoir यांच्या मते स्त्रीजातीला इतिहासभर “अन्य” म्हणून जाणीवपूर्वक परिभाषित केले गेले, आणि त्यातून मुक्ती हे स्त्रियांचे स्वाभाविक अधिकार आहे.”

4. bell hooks – Feminism is for Everybody

Author: bell hooks

Title: Feminism is for Everybody: Passionate Politics

Publisher: South End Press

Publication Year: 2000

hooks स्त्रीवादी विचारांचा inclusive आणि social equality पैलू मांडतात, ज्यात समानतेचा आधार आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्तरांवर आहे.

(Paraphrase): “hooks म्हणतात की स्त्रीवाद केवळ कानूनी समानता नसून मानवी हक्कांचा समग्र विचार आहे — जो सर्व सामाजिक भेदभावांना आव्हान देतो.”

5. S. C. Nandimath – A Handbook of Veerashaivism

Author: S. C. Nandimath

Title: A Handbook of Veerashaivism

Publisher: Government Press, Dharwad

Publication Year: 1964

हा ग्रंथ लिंगायत परंपरेचे सामाजिक-सांस्कृतिक रूप समजावतो आणि बसवेश्वरांच्या धार्मिक-सामाजिक भूमिकेचा संदर्भ देतो.

(Paraphrase): “Nandimath यांनी लिंगायत संप्रदायात समानतेचा भाव स्त्रियांसाठी लिंग, वर्ण, सामाजिक स्थानानुसार बांधिलकीपेक्षा उच्च मानले गेले आहे, ज्यामुळे बसवेश्वरांच्या विचारांचा सामाजिक परिणाम स्पष्ट होतो.”

आशय (Research design)

संशोधनाचा आशय असा आहे की बसवेश्वरांच्या स्त्री-समतेविषयक विचारांचे आधुनिक स्त्रीवादी सिद्धांतांशी तुलनात्मक परीक्षण करणे. या अभ्यासात पुढील संशोधन प्रश्न विचारात घेतले जातील — बसवेश्वरांनी स्त्रियांच्या सामाजिक व धार्मिक स्थानाबाबत कोणते मूलभूत तत्त्व मांडले? त्यांच्या वचनसाहित्यात स्त्रीच्या स्वातंत्र्य व आत्मसन्मानाचे कोणते प्रतिपादन आढळते? आधुनिक

स्त्रीवादी विचारवंत जसे Simone de Beauvoir आणि bell hooks यांनी मांडलेल्या स्त्री-समतेच्या संकल्पनांशी बसवेश्वरांचे विचार कितपत सुसंगत आहेत?

या संशोधनाचे गृहीतक असे आहे की बसवेश्वरांचे विचार मध्ययुगीन काळात स्त्रीसन्मानाचे प्रगत रूप होते आणि ते आधुनिक स्त्रीवादी तत्वांच्या अनेक मूलभूत संकल्पनांशी सुसंगत दिसतात.

पद्धतशास्त्रीय दृष्टीने ऐतिहासिक, तुलनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात येईल. प्राथमिक स्रोत म्हणून वचन साहित्याचा अभ्यास केला जाईल; तर दुय्यम स्रोत म्हणून आधुनिक स्त्रीवादी साहित्य, संशोधन निबंध व इतिहासग्रंथांचा उपयोग केला जाईल.

निष्कर्ष (Conclusion)

बसवेश्वरांनी १२व्या शतकात स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार करून सामाजिक क्रांतीची बीजे रोवली. त्यांच्या विचारांमध्ये स्त्रीच्या आत्मसन्मान, धार्मिक सहभाग व वैचारिक स्वातंत्र्याचा स्पष्ट पुरस्कार आढळतो. आधुनिक स्त्रीवाद जरी वेगळ्या ऐतिहासिक संदर्भात विकसित झाला असला तरी त्याच्या अनेक मूलभूत संकल्पना बसवेश्वरांच्या विचारांशी सुसंगत दिसतात. त्यामुळे बसवेश्वरांना भारतीय स्त्रीवादी विचारपरंपरेतील एक महत्त्वाचा प्रारंभीचा दुवा मानता येते.

संदर्भ ग्रंथ (Reference Books)

- Kalburgi M. M., *Basavanna and His Times*, Kannada University, Dharwad (1992)
- Ramanujan A. K., *spiking of siva*, Penguin Classics (1973)
- Nandimath S. C., *A Handbook of Veerashaivism*, Government Press, Dharwad. (1964)
- Simone de Beauvoir, *The second sex*, Alfred A. Knopf (1949)
- bell hooks, *Feminism is for Everybody: Passionate Politics*, South End Press.